

A *séd* földrajzi köznévi az ómagyar korban

A földrajzi köznevek – melyek Árpád-kori okleveleinkben nemcsak köznévként, hanem helynévként vagy annak részeként is gyakran szerepelnek – viszonylagos adatbőségük és lokalizálhatóságuk révén jó lehetőséget biztosítanak szótörténeti-szóföldrajzi és nyelvjárástörténeti vizsgálatokhoz. Az előadás középpontjában a *séd* vízrajzi köznévi ómagyar kori története, elsősorban területi elterjedtsége és a jelentésének a meghatározásának a kérdései állnak.

A vizsgálat alapjait a következők képezik. 1. Az ismeretlen eredetűnek tartott szó etimológiájával kapcsolatos magyarázatok ismertetése és összegzése. A 19. századi etimológiai irodalomban a szó török eredeztetése és a *sió* szóval való összefüggése merült föl, majd az alapnyelvi eredet és a szónak a *siet* igével való kapcsolata (ezek nagy valószínűséggel elvethetők); harmadrészt a valószínűleg finnugor eredetű *ság, ség, seg* (~ *segg*) 'domb' földrajzi köznévi való kapcsolata. 2. A szó adatainak más földrajzi köznevektől (*ság, ség, seg* 'domb') való elkülönítésének a nehézségei (l. a TESz.-ben és az EWUng.-ban megjelenő alakokat); illetve a két szó lehetséges etimológiai összefüggése (melyet a fenti két etimológiai szótárunk nem tárgyal, illetve csak a *ség* analogikus hatását veti fel). 3. A szó ómagyar kori köznévi és helynévi előfordulásai: önmagában (*Séd*), illetve elő- és utótagként (*Séd-fő, Séd-tő, Hideg-séd* stb.). 4. A szót érintő hangtörténeti kérdések tárgyalása: az alakváltozatok (*séd ~ síd ~ sét ~ sít ~ ség ~ sig*) és azok területi és időbeli megjelenése és eloszlása.

Az elemzésben a szó szemantikájának a tisztázása kap központi szerepet. A jelentésmeghatározásnak több eszköze van. 1. Az oklevelekben a név mellett megjelenő latin fajtajelölő kifejezések (*rivulus, fluvius, fons*), melyek azonban többnyire eléggé általánosan utalnak csak az objektum fajtajára. 2. A jelzőként előttük álló melléknév vagy főnév szemantikai tartalma (pl. *mély, sós, hideg, veres, egres, nyír, kút*), de ezek szintén nem mindig használhatók a jelentés meghatározásában, mivel az adott jelentésmezőn belül más vízrajzi köznevek mellett is előfordulhatnak jelzőként. 3. Az egész szómező vizsgálata. Ez egyrészt a szó poliszém viszonyainak a feltárását jelenti (*séd* 'forrás', 'valamilyen vízfolyás', 'nagyobb vízfolyás mellékvize'), továbbá a jelentések kronologikus viszonyainak a megállapítását. Felvetődik a kérdés, hogy a *séd* szónak melyik lehetett az elsődleges jelentése: a 'forrás' jelentés vált érintkezésen alapuló metonimiával később a vízfolyás jelölőjévé, vagy eleve feltételezhetünk egy általánosabb 'víz' jelentést is. Másrészt a szó szinonim kapcsolatainak a feltérképezését is el kell végezni, melyben nem hagyható figyelmen kívül a területiség szempontja, hiszen szinonimitásról csak akkor beszélhetünk, ha egy adott nyelvváltozatban ugyanarra a valószínűleg vonatkozó több nyelvi jel, és ezek fel is cserélhetők (pl. *patak – víz – ér – jó – séd*). Érdemes tehát megvizsgálni, hogy egy adott területen (ahol a *séd* is él) milyen egyéb, vízfolyást jelölő köznevek jelennek meg, és ezek egymással milyen jelentésbeli viszonyban állnak. A szavak felcserélhetőségére közvetlen tanúsággént szolgálnak azok a víznevek, melyek több néven is felbukkannak a forrásokban (pl. *Sós-séd ~ Sós-patak*, Gy. 2: 131; *Levasi-Séd-patak ~ Levas-patak*, Gy. 4: 261). 4. A szónak a területi elterjedése és az a földrajzi környezet, melyben előfordul, kiemelkedő fontosságú adalékkal szolgál a szó jelentésének a meghatározásában. Az ómagyar korban a szó leggazdagabban a Dunántúlon (azon belül Baranya és Veszprém vm.-ben, egy-egy adattal Esztergom vm.-ben); és néhány adattal keleten, Biharban, Kolozsban, Erdélyi Fehér vármegyében adathozható. (Ma köznévként – az ÚMTsz. és a megyei gyűjtések adatai szerint – csak Veszprém és Tolna megyében, egyetlen adattal Háromszék megyében regisztrálható; helynevek részeként természetesen ennél nagyobb területen). A *séd* ómagyar kori (és az időben kiterjesztett) szóföldrajzi elemzése (is) azzal a tanulsággal jár, hogy dombos-hegyes vidékeken volt használatos, síkvidéken nem. Ezáltal (és a többi tényező – különösen a szómező-vizsgálat – együttes figyelembevételével) a szó szemantikai tartalma is pontosítható: azt a hipotézist igyekszem bizonyítani vagy cáfolni az elemzés során, hogy a szóhoz vajon társítható-e a szűkebb 'hegyi, dombvidéki kisebb víz' jelentés.

Az adatállomány összeállításához Györffy György *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (1963–1998) című munkáját, illetve az erre épülő helynévtárakat (HA. 1–4, KMHSz.), az Árpád-kori új okmánytárat, a Hazai okmánytárat, nyelvtörténeti és nyelvjárási szótárakat, továbbá néhány esetben a szakirodalom által ismertett egyéb adatokat használtam. A vizsgálat során az ómagyar kori időhatárokat néhány jelenség elemzése kapcsán kibővítettem későbbi, köztük mai nyelvjárási adatokkal is. A munka elméleti keretének egyrészt a funkcionális-szerkezeti helynévleírás (Hoffmann I. 1993) szolgált, másrészt a dimenzionális nyelvszemlélet (mely a nyelvi jelenségeket térbeli elterjedésükben és időbeli változásaiban vizsgálja), mindezt – elsősorban a szemantikai elemzés során – kognitív

nyelvészeti szemlélettel is kiegészítettem. A vizsgálat módszertani előzményéül történeti nyelvföldrajzi mikroelemzések (Hoffmann I.: *Patak*, 2003; Reszegi K.: *Bérc, hegy és halom*, 2004; Pelczéder K.: *Az igy~ügy szó problematikája*, 2017. stb.) és Bába B. „Földrajzi köznevek térben és időben” (2016) című módszertani-elméleti áttekintő munkája szolgáltak. A modern történeti névtárak segítségével lehetőség nyílik arra is, hogy Pesti Jánosnak a *ség* és a *séd* lexémáknak a szóföldrajzi összefüggéséről írt 1987-es vizsgálatát (Névtani Értesítő 12. 32–53), mely a dél-dunántúli megyei helynévgyűjtéseken alapult, időben és térben is kiterjesszük.

A szóföldrajzi és szemantikai vizsgálat esetleg az etimológia kérdésében is előrelépést jelenthet. Továbbá a vizsgálat általános tanulsága lehet, hogy a földrajzi környezet jelentős befolyásoló hatással bírhat egy-egy szó területi elterjedésére (bizonyos esetekben területi jelentésdifferenciálódás is megfigyelhető); ám ezzel együtt a szó jelentésmezőjébe tartozó más lexémákkal való összefüggéseket is fontos számításba venni.

Pelczéder Katalin

Veszprém, 2019. augusztus 27.